

доцільними для аграрного сектора України є сервісні (обслуговуючі) сільськогосподарські кооперативи – постачальницькі, збутові та багатофункціональні. Їхня неконфліктна природа, що не передбачає спільної виробничої діяльності та розподіл результатів праці, найбільш придатна для задоволення економічних інтересів вітчизняних фермерів і інших дрібних одноосібних сільськогосподарських товаровиробників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А. Производительная кооперация на Западе и в России / А. Алексеев. – Х. : Типография Товарищества потребителей островов Юга России, 1919. – 63 с.
2. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. 2-ге вид. / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : Проект, 2000. – 295 с.
3. Вовченко В. Архівна спадщина і бібліотека Миколи Васильовича Левитського (1859–1936) як джерело українського просвітницького руху кінця XIX – 20-х рр. XX ст. / В. Вовченко // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 1. – С. 38–41.
4. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / Л. П. Горкіна. – К. : Наукова думка, 1994. – 243 с.
5. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
6. Корреспонденция // Хуторянин. – 1998. – № 4. – С. 66.
7. Левитский Н. В. Артельный договор для земледельческих артелей / Н. В. Левитский. – Елисаветград : Кооператор, 1900. – 49 с.
8. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : 1995. – 280 с.
9. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
10. Письмо в редакцию // Хуторянин. – 1998. – № 17. – С. 286.
11. Тотомианц В. Ф. Сельскохозяйственная кооперация. Очерки с приложением уставов / В. Ф. Тотомианц. – СПб. : Изд-во М. И. Семенова, 1908. – 368 с.

УДК 334.73«19»(477)

КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРІОДУ НЕПУ ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ В ІСТОРИКО- ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ РАДЯНСЬКОГО І ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

О. В. Марчишинець

Історіографія проблем функціонування кооперативних організацій у перші роки радянської влади має характерні особливості. Для нашого дослідження найважливішими є питання теорії кооперації у 20-х рр. XX ст. Вона у певній мірі віддзеркалює стан суспільно-економічної думки, висвітлює співіснування різних наукових течій.

Концепція кооперації як складова наукової теорії суспільного розвитку стосується орга-

нізаційних і соціально-економічних підвалин кооперативного руху, визначає його місце та роль у життєдіяльності певних верств населення. Говорячи про концептуальні засади кооперативного розвитку, маємо на увазі наукове обґрунтування історичного розвитку кооперації.

Серед сучасних вітчизняних учених-істориків і економістів, що мають наукові розробки в галузі дослідження теорії і практики

кооперативного руху, слід назвати М. Алімана, С. Бабенка, І. Витановича, С. Гелея, В. Гончаренка, Л. Горкіну, В. Жученка, В. Зіновчука, В. Марочка, Т. Оніпко, А. Пантелеймоненка, В. Половця та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоб за допомогою історіографічного аналізу історико-економічної літератури, опублікованої упродовж 20-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. з проблем НЕПу, показати основні тенденції і закономірності розвитку кооперативних організацій.

У 20-х рр. ХХ ст. співіснували наукові й псевдонаукові теорії кооперації, економічно виважені та водночас штучно змодельовані, концептуальну основу яких становили політичні догми про нову організацію суспільства. Серед дослідників радянського періоду широко розповсюдилася думка про те, що нова економічна політика (НЕП) була вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що, в свою чергу, створило про нього уяву як про всесильний комплекс заходів, які не зачіпали структурні елементи економіки [1].

Безпосередньо кооперації періоду непу присвячено велику кількість наукових праць радянського періоду. Більшість із них закінчуються висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши «перемогу побудови соціалізму в СРСР» [2, 3]. Вихваляння розквіту кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х рр. [4].

Дослідження проблем розвитку споживчої кооперації України 20-х рр. ХХ ст. можна умовно поділити на кілька якісно відмінних один від одного етапи. Перший етап – 20-ті рр. ХХ ст., коли про кооперативний рух писали переважно державні та партійні працівники, журналісти й публіцисти. Ці праці мають певну пропагандистську спрямованість, де питання кооперації викладалися не просто популярно, а політологічно і з «класових позицій». До таких належать публікації М. Мещерякова, М. Кантора, В. Мілютіна, М. Скрипника, С. Середи, П. Севрука, М. Власова, А. Лозового, П. Курача, Т. Охотнікова, М. Душккана та ін.

Незважаючи на постійне нагнітання «загрози» ідеологічного протистояння у розв'язанні соціально-економічних проблем, економісти та спеціалісти «дореволюційної школи», які залишилися в країні, плідно працювали на науковій ниві, брали активну участь у роботі господарських органів і установ. Це М. Соболев, П. Фомін, Я. Діманштейн, Ф. Дунаєвський, Л. Яснопольський, В. Зейлінгер і багато інших відомих економістів того часу [5].

Разом з тим для економічної літератури даного періоду характерна наявність значної кількості праць, де вузловими проблемами були питання створення й поширення кооперативної мережі системи, організаційні принципи та загальні основи кооперативного будівництва, тенденції у розвитку теорії і практики української кооперації та її періодизація [6–9].

В історіографії 20-х рр. є праці, де розглядаються організаційні принципи та загальні основи кооперативного руху, так би мовити, в класичному їх розумінні. До них належать «Короткий курс кооперації» О. В. Чаянова. Автори праць з проблем кооперації даного періоду, такі як Г. Обдула, П. Височанський, О. Лозовий, С. Дашко, С. Зарудний, В. Целларіус та ін., присвятили свої праці висвітленню різних форм кооперації, розвитку контрактації тощо. Вони аналізували історію кооперативного руху України, види кооперації, чисельність і соціальний склад учасників кооперативів, вплив кооперації на господарство країни. Проте поза їх увагою залишається фактичний процес одержавлення споживчої кооперації, постійне втручання у діяльність кооперації місцевих партійних органів.

Важливий матеріал про закордонну діяльність споживчої кооперації України, зокрема Вукоопспілки (ВУКС), міститься в публікаціях, що побачили світ у 20-х рр. Це були здебільшого брошури та статті, написані працівниками кооперації та економістами на основі статистичних збірників і звітів.

Теоретичні проблеми кооперативного руху в Україні 20-х рр. були також об'єктом аналізу зарубіжних емігрантських наукових центрів. Зокрема Українсько-господарська академія в Подебрадах (1922), Український соціологічний

інститут (1924.) [10] та Українське історично-філологічне товариство в Празі [11], де працювали відомі дослідники українського кооперативного руху та соціально-політичного розвитку України: М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Садовський, Б. Мартош, В. Коваль, С. Бородаєвський, О. Мицюк та ін. Упродовж 20-х рр. вийшли з друку декілька монографічних праць, серед них «Історія кооперації» С. Бородаєвського, «Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації» В. Ковалю, «Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні» М. Литвицького [12–14], а також збірники статей з теорії кооперації [15], у яких зроблено спробу проаналізувати роль кооперації в господарському розвитку суспільства в «перехідну епоху».

Окрему невелику групу праць становлять статті економістів, присвячені проблемам розвитку радянської кооперації, у тому числі в Україні. Це праці М. Мещерякова «Споживча кооперація в Росії за доби нової економічної політики» та П. Височанського «Буржуазна та радянська кооперація». Обидва автори розглядали в першу чергу вплив державної політики на розвиток кооперативних організацій.

Упродовж 1921–1927 рр. відбувалась жвава дискусія між прибічниками наукових і псевдонаукових концепцій розвитку кооперації. Саме тоді були здійснені дослідження П. Маслова, Д. Ілімського-Кутузова, М. Балабанова, які безпосередньо стосувалися питань теорії кооперації, її ролі в економічному житті суспільства [16, 17].

Другий етап у дослідженні кооперативного руху в умовах непу у вітчизняній історіографії охоплює 30-ті – середину 50-х рр. Масова колективізація сільського господарства й соціалістична індустріалізація призвели до різкого зменшення досліджень з питань кооперації. Протягом 1929–1931 рр. з'явилися десятки робіт, автори яких різко критикували видатних діячів кооперативного руху [18–21], таких як М. Д. Кондратьєв, О. К. Філіповський та ін.

Більшість праць названого періоду, по суті, зводились до коментарів відповідних партійних і урядових рішень з питань розвитку народного господарства, в тому числі й кооперативного.

В економічній науці насаджувався ілюстративно-цитатний метод, коли абстрактні міркування про загальні риси та переваги соціалізму поєднувалися з вихвалюванням нових господарських форм, які склалися на той час, і були схвалені партійними рішеннями [22].

Наступний етап у вивченні кооперативного руху в Україні припадає на другу половину 50-х – 80-ті рр. В цей період було залучено до наукового обігу велику кількість нагромадженого фактичного статистичного матеріалу. Однак більшість досліджень рясніли ідеологічними штампами, висновками про зміцнення ролі партії й держави в керівництві кооперацією [23–25]. Такими були праці Є. І. Пенькова, М. П. Губенко, В. І. Хоріна, О. Ф. Чумака, К. А. Меркулової, М. І. Миненка, В. В. Апотія та ін.

У 70-х на початку 80-х рр. з друку вийшли колективні праці, в яких розглядалися питання розвитку народного господарства УРСР, зокрема тритомна «Історія народного господарства Української РСР», в якій значну увагу приділено проблемам кооперування. З'явилися статті, в яких аналізувались проблеми розвитку споживчої кооперації. Це праці М. В. Мелехової, Ю. О. Полякова, В. П. Данилова.

У кінці ХХ ст. плідно працювали дослідники Л. П. Горкіна, Т. І. Дерев'янкін, В. С. Жученко, А. І. Епштейн, Е. Л. Лортікян, С. В. Кульчицький та ін. У своїх працях вони досліджували питання способів підвищення продуктивності праці в кооперативному будівництві, систему організації кредитних відносин, особливості взаємодії державних і кооперативних господарств, механізм товарообміну тощо [26–31]. У дослідженнях питань українського кооперативного руху істориків-економістів діаспори чільне місце належить І. Витановичу та О. Моргуну.

У другій половині 80-х рр. з початком перебудови всіх сторін соціально-економічного життя країни спостерігається значне пожвавлення уваги до проблем кооперації, її ролі в господарському будівництві.

Наступний період у вивченні кооперативного руху визначеного періоду розпочався з кінця 80-х рр. ХХ ст. Історико-теоретичний аспект кооперативного руху цього етапу

досліджували Г. А. Гетьман, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, А. Г. Морозов. У центрі їх досліджень стояли питання про особливості розвитку України в умовах непу, роль кооперативних форм господарювання в суспільному виробництві, про характер і місце ленінського кооперативного плану в плановій соціалістичній економіці, роль виробничої кооперації в перебудові сільського господарства.

Велика увага у дослідженні названого періоду приділялась ролі кооперації в умовах непу, зв'язкам української кооперації з міжнародним кооперативним рухом, особливостям організаційної розбудови кооперації [32–36]. Активізувалась увага дослідників до аналізу процесів розвитку кооперативних форм господарювання періоду непу в окремих регіонах країни, зокрема Полтавщини, Донбасу, Чернігівщини [37, 38].

Ґрунтовним дослідженням у вивченні становлення та розвитку кооперативної системи в Україні у 20-х рр. стала монографія професора В. В. Лантуха «Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг.». Він висвітлює місце та роль кооперації у формуванні товарно-грошових відносин, її взаємодії з державною владою та громадськими організаціями.

В 90-х рр. з'явилося ряд дисертацій, у яких розглядаються окремі аспекти розвитку кооперації, зокрема часів непу. Актуальними для визначеного дослідження є праці О. А. Пиріг, О. І. Ганжі.

У збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» майже в усіх випусках є публікації, які мають відношення до досліджуваної проблеми. Серед них стаття Т. А. Сотнікової «До питання про регулювання ринкових відносин в Україні в період непу». Заслуговує на увагу монографія А. О. Пантелеймоненка «Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика», яка охоплює широке коло питань теорії та практики українського кооперативного руху, у тому числі й періоду непу [39]. Історії вітчизняного кооперативного руху, зокрема 20-х рр. ХХ ст., присвячено цілий ряд публікацій, розміщених у збірниках міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій [40].

Проблеми кооперації доби непу відображе-

ні на сторінках часопису «Український селянин», який з 2002 р. видає Наукове товариство істориків-аграрників та науково-дослідний інститут селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Підбиваючи підсумок вищесказаному, слід зазначити, що історіографія непу є багатою і різноманітною. Кожний її період мав свої особливості. Проте в історіографії з проблем кооперативного руху 20-х рр. ХХ ст. питання заготівельно-збутової діяльності споживчої кооперації в Україні у роки непу ще не відображені належним чином як самостійна тема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко. – М. : Наука, 1994. – С. 30–31.
2. Селунская В. М. Ленинский кооперативный план в советской историографии / В. М. Селунская. – М., 1974. – 64 с.
3. Ильин Ю. А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925–1992 годы / Ю. А. Ильин. – Иваново, 1994. – 280 с.
4. Файн Л. Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 35–55.
5. Історія економічної думки України. – К. : Либідь, 1993. – 272 с.
6. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1989. – 496 с.
7. Маслов С. Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация / С. Л. Маслов. – М., 1919. – 320 с.
8. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С. Н. Прокопович. – М., 1918. – 430 с.
9. Тотомианц В. Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации / В. Ф. Тотомианц. – М., 1918. – 370 с.
10. Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – 157 с.
11. Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. 1. – 806 с. ; 1939. – Т. 2. – 756 с.
12. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага, 1925. – 438 с.
13. Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації / В. Коваль.

- Прага, 1927. – 46 с.
14. Литвицький М. Організація завдання сільсько-господарської кооперації на Україні / М. Литвицький. – Подєбради, 1928. – 236 с.
 15. Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чехословацької республіки проф. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. – Прага, 1925. – Ч. 1. – 654 с.
 16. Борьба течений в новой кооперации : сборник. – М., 1921. – 89 с.
 17. Илимский-Кутузов Д. Очерки по теории кооперации / Д. Илимский-Кутузов. – М., Л., 1925. – 136 с.
 18. Верменичев И. Классовое расслоение и классовые позиции мелкобуржуазных теоретиков / И. Верменичев // На аграрном фронте. – 1929. – № 2. – С. 33–42.
 19. Лозовий О. Кооперативний план Леніна та спроби ревізії його правими опортуністами / О. Лозовий // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1929. – № 1. – С. 13–22.
 20. Красивин Н. Борьба кондратьевцев за столыпинскую политику землеустройства Н. Красивин // На аграрном фронте. – 1931. – № 1. – С. 48–57.
 21. Малютин В. Контрреволюционное вредительство в сельском хозяйстве / В. Малютин // На аграрном фронте. – 1930. – № 9. – С. 3–14.
 22. Історія економічної думки України. – К. : Либідь, 1993. – 272 с.
 23. Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана / С. П. Трапезников. – М., 1965. – 615 с.
 24. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2-х т. /С. П. Трапезников. – М., 1967.
 25. Данилов В. П. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР / В. П. Данилов, Н. А. Ивницкий / Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С. 3–68.
 26. Горкіна Л. П. Розробка проблеми організації товарообороту в Українській РСР у відбудовний період (1921–1925) / Л. П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1978. – Вип. 12. – С. 81–87.
 27. Дерев'янкін Т. І. Індустріальний розвиток СРСР і його буржуазні критики / Т. І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1970. – Випуск 4/5. – С. 3–7.
 28. Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.) / А. І. Епштейн. – Х., 1968. – 194 с.
 29. Лортикян З. Л. Становление системы планирования народного хозяйства в Украинской ССР. 1917–1932 гг. / З. Л. Лортикян. – К. : Вища школа, 1980. – 240 с.
 30. Жученко В. С. Деякі питання непу в партійних документах і в українській радянській економічній літературі початку 20-х років / В. С. Жученко // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1983. – Вип. 17. – С. 73–77.
 31. Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С. В. Кульчицький. – К., 1975. – 175 с.
 32. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
 33. Маневич В. История развития советской экономической мысли в 20-х годах (основы концепции) / В. Маневич // Вопросы экономики. – 1989. – № 10. – С. 46–57.
 34. Оніпко Т. В. Встановлення і зміцнення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом (1921–1925 рр.) / Т. В. Оніпко // УІЖ. – № 10. – 1987. – С. 106–113.
 35. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
 36. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – Львів : Львівська комерційна академія, 1996. – 383 с.
 37. Аліман М. В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті рр. ХХ ст. / М. В. Аліман. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2006. – 44 с.
 38. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 1999. – 740 с.
 39. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. Монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ. – 2008. – РВВ ПУСКУ. – 348 с.
 40. Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 26–27 черв. 2001 р. – К. : Укоопосвіта, 2001. – 345 с.